

Eesti murdeaabitsad

Elu idüllis kronotoobis

KADRI TÕÜR

Juhatuseks

Viimasel aastakümnel on Eestis tähelepanuväärselt elavnenu piirkondlike murdeaabitsate avaldamine. Peale tunnetusliku huvi murrete kasutamise ning elus hoidmise vastu on sellel kohaidentiteediga seotud ning sotsiaal-majanduslikke põhjusi. Kuna tegu on eripäraselt eestilise nähtusega,¹ mis ühelt poolt on piirkondliku dialekti esitamise tõttu äärmiselt spetsiifiline, teisalt aga sisu ja konteksti poolest kohutavalt haraline, võiks selle lähem uurimine kuuluda eri teadusalade kompetentsi keeleteadusest inimgeograafiani. Siinse lähenemise aluseks on semiootika, mille võimekust luua kultuuri toimemehhanismide üldisi mudeleid (Salupere, Kull 2018: 22) sobib ka murdeaabitsate näitel proovile panna.

Mõistet *murdeaabits* kasutan selliste trükiste kohta, mis vastavad järgmistele tunnustele: 1) esitavad tekstinäiteid piirkondlikust murdest või murrakust; 2) näited on korrastatud alfabeetiliselt; 3) on määratletud aabitsana pealkirjas ja/või e-kataloogi ESTER märksõnaloendis. Selliseid teoseid on Eestis ajavahemikul 1998–2021 ilmunud üheksa; lisaks veel piiriülese koostööna avaldatud liivi, lutsi ja vadja keele aabitsad. Konteksti loomiseks tuleb murdeaabitsaid vaadelda laiemalt murdekeelse õppekirjanduse osana. Nii olen artiklile lisatud loendis kajastanud ka murdelugemikke, samuti murdetekste sisaldavaid kodulooõpikuid, kuna piir nende ja murdeaabitsate vahel on mõnevõrra hägus. Lugemikud võivad sisaldada nii varem mujal avaldatud palasid kui ka spetsiaalselt kogumiku jaoks kirjutatud tekste. Kodulooõpikud võivad, aga ei pruugi kohalikku murrakut käsitleda kodupaiga ühe huviväärsusena.

Käesolevas artiklis arutlen murdeõpikute avaldamise buumi seoste üle etnofuturismiga ning pakun põgusa sissevaate murdeaabitsate keskkonnakujutusse. Murdeaabitsate sisu mõtestan kirjandussemiootiliselt, kasutades Mihhail Bahtini idüllis kronotoobi ning Juri Lotmani suulise ja kirjaliku kultuuritüübi kontseptsioone. Kuna aabitsad on olemuslikult teksti ja pildi kooslused, siis ei saa mööda ka nende vastastikustest intersemiootilistest võimendustest ja võimalustest. Peale nimetatud teoreetilise raami kasutan murdeaabitsate eritelus ka toimetajatöö ning kirjastamis-tegevuse käigus saadud isiklike kogemusi ja tähelepanekuid.

¹ Põgusa rahvusvahelise konteksti pakkumiseks: oma otsingute n-ö kaaspüügina olen leidnud ka paar Soome murdeaabitsat, nagu „Savon murteen uapine vierasheimosille” (Nieminen 2004) ning Eesti murdeaabitsate eeskujul loodud edelasoome murdeaabitsa (Laaksonen 2013); Lätis on hulga latgalikeelseid algõpetuse trükiseid välja andnud Juris Cibuļš (selle kohta vt Vaba 2009).

Materjal

Andmeid ilmunud murdeaabitsate ning teiste murdetekstide kohta otsisin peaauglikult Eesti suuremate raamatukogude kataloogist ESTER; abiks olid ka rahvaraamatukogude kataloog URRAM ning Eesti Rahvakultuuri Keskuse koduleht, kus on välja pandud selle rahastatud väljaannete nimekiri.² Valimi kitsendamiseks jätsin kõrvale murdes kirjutatud puhtilukirjanduslikud teosed, sest nende käsitlemine nõuaks teistsugust lähenemist (kirjandusloolist ülevaadet lõunaeesti kirjandusest vt Velsker 2014), samuti memuaarteosed. Liitotsingu ESTER-is piirasin ajaliselt algusaastaga 1990 ning otsisin märksõnadega „aabitsad” ja „murded”. Viljakate otsisõnadena ilmusid lähemal vaatlusel välja „murdetekstid”, samuti „murdekirjandus”, „suurtähtsaamatud”, „eesti keel”. Üldiselt tuleb tõdeda, et märksõnad pigem kirjeldavad iga väljaannet eraldi, kui loovad sidusat süsteemi, kus sama märksõna korduva kasutamise abil tekiksid mõttelised ainekogumid.

Kataloogide ja nimekirjade rehitsemise tulemusena sain kokku üle 50 nimetuse õppekirjandusliku suunitlusega trükiseid (kõrvale on jäetud helikandjad ja multi-meediaväljaanded, mida on teist samapalju) murrete ja koduloo alalt, mis on avaldatud Eestis ajavahemikus 1993–2022. Seega on ilmunud keskeltläbi paar-kolm õppiva noorsoo kohaidentiteedi tugevdamisele suunatud väljaannet aastas, mis ei ole sugugi väike kogus ega aeglane tempo.

Osa murdeväljaannetest on koondatud sarjadesse, mida avaldavad kohaliku kultuuri edendamiseks loodud sihtasutused – kõige esinduslikumalt vast Seto Instituudi sari „Seto kirävara”, mida anti aastail 2013–2017 välja 13 köidet, nende seas nii ajalooliste kui ka uudistekstide publikatsioone, ilukirjandust, piiblitekstide tõlkeid jm. Selle sarja puhul tuleb rõhutada detailideni läbi mõeldud ja professionaalset kujundust Agnes Rataselt, mis tõi väljaandjatele preemia rahvusvahelisel konkursil „Maailma parima kujundusega raamatud 2015” (vt Seto kirävara). Otseselt keele uurimisega tegelevate institutsioonide väljaannetest on pika ajalooga Emakeele Seltsi korrespondentide kaastöödel põhinev sari „Valimik murdetekste” kümne köitega (vt ES: Murdetekstide kogumikud). Paralleelselt Eesti murdesõnastiku koostamisega annab Eesti Keele Instituut koostöös kohalike huvigruppidega välja piirkondlike murdesõnastike sarja, neid on kokku kaheksa (vt EKI: Sõnaraamatud).

Kui vaadata murdeväljaannete üldist pilti, siis on see päris kirju: Eesti eri nurkades antakse dialektis edasi nii käsitööteadmisi (heegeldamisjuhenditega „Seto valgõ”, 2015), ärgitatakse lapsi ja vanavanemaid üheskoos mängima ja pilte värvima („Iiuma vägimihe Leigri seiklused”, 2015), avaldatakse mälestusi („Kihnu mehe luegõlend”, 2014), luuakse koomikseid („Topõldvatuga kukli”, 2012) ning edastatakse anekdoote („Hiidlase vähene naljaraamand”, 2016).

Murdeaabitsaid ja -lugemikke annavad enamasti välja kohalikud entusiastide grupid, mistõttu nende hilisem levik on lünklik või olematu, kuna see vajab turunduslikku ja logistilist pingutust, mida vabatahtlikud alati ei suuda peale raamatu valmis tegemist enam ette võtta. Trükistega *de visu* tutvumist raskendab

² <https://rahvakultuur.ee/toetused/toetusmeetmed>

muu hulgas asjaolu, et nende väljaannete kättesaadavus teadus- ja rahvaraamatu-kogudes on (osaliselt samadel põhjustel) ebahühtlane. Seega võib leitud materjal esineda lünki.

Retseptsioon

Eesti aabitsate uurimislugu on pikk, XX sajandist tuleb märkida nt Lembit Andreseni, Edgar Oissare, Forseliuse Seltsi jt panust. Siin vaadeldaval perioodil on Eesti alal ilmunud aabitsate raamatuloolise uurimisega aktiivsemalt tegelenud ajaloolane Aivar Põldvee (vt nt Põldvee 2011). Poliitilisi väärtusi Eesti üldhariduskoolide aabitsates on uurinud Wendelin Sroka (1999), sotsiaalsuse konstrueerimist ja soorollide esitust Veronika Kalmus (2001), aabitsategelaste nimesid Mari Niitra (2006). Eestis leidub aabitsakogujaid (vt nt Aunaste 2020), samuti hoiavad aabitsatel silma peal lastekirjanduse asjatundjad (Kumberg 2016) ning pedagoogikateadlased (Roosa 2006; Reidolv 2006, Malle Reidolv on juhendanud ka sellealaseid tudengitöid). Kodulooõppe lõimimist põhikoolitundidesse on käsitletud paaris magistri-töös (Laan 2012; Oselin 2016). Siinse sissevaate ainevallale kõige lähemal seisev uurimus on ilmselt Mart Velskri (2014: 329–347) artikkel esimestest seto ja võro murdelugemikest. Väga sisukas on Eesti Rahvusraamatukogu bibliograafi Krõõt Liivaku (2010) ülevaade 2010. aastal toimunud murdekirjanduse näitusest ajalehe Sirp rubriigis „Keele-elu” (samal leheküljel on ka Kihnu „Aabetsi” koostaja Külli Laose mõtisklus kihnu keele kestmajäämise teemal).

Õigupoolest oleks siinkohal paslik esitada küsimus: mis on murdeaabitsate funktsioon? Kuidas saab neist üldse kogumina kõneleda? Millised rõhuasetused aitaksid seda materjali ühistel alustel kokku siduda? Millistest distsipliinidest tuleks alustada nende kohta kirjutatud varasemate uurimuste otsimisega: pedagoogika, keeleteadus, geograafia, sotsiaalteadused, ökokriitika...?

Kui lähtuda kitsalt aabitsa tähendusest lugema õpetamise vahendina, siis tuleks keskenduda ilmselt selle kasutamisele õppetöös, mille kohta omakorda on väga raske lähteandmeid leida. Olemata ise alushariduse spetsialist, julgen arvata, et murdeaabitsad klassikalisi aabitsaid siiski ei asenda. Tava-aabitsa mõte on õpetada lapsed tähti tundma ja neid sõnadeks kokku lugema. Nüüdisaegsed pedagoogilised käsitlused on tähekaupa lugema õppimise³ suhtes kriitilised (Kikas 2010: 216); seeasemel soovitatakse lähtuda terviksõna kirjapildist. Murre on oma olemuselt suuline kõne ning juba selle kirjalikku vormi surumine on hädaabilahendus, et asünkroonne kommunikatsioon üldse saaks toimuda. Murdeaabitsa lugemine ei saa kunagi asendada elavas keelekeskkonnas üles kasvamist ning vaikimisi eeldab sellega töötamine juba kirjaliku keele oskust, olgu see siis omandatud tähe- või sõnakaupa lugema õppides.

Nagu artikli lisast näha, on aabitsana esitatud väga erineva sisu ja mahuga teoseid, millest sugugi mitte kõigi eesmärk ei ole otseselt lugema õppimise edendamine. Tõenäoliselt oleks nende kohta mõistamahult kohasem kasutada ingliskeelset sõna

³ Minu kooliajal räägiti nalja sellest, kuidas võroke veerib: enn-uu-gee-aa... väits!

primer (või miks ka mitte lutsi keele eeskujul Ida-Euroopas kasutusel olevat sõna *lemantar*), mis tähistab nii algõpetuse andmiseks vajalikku raamatut kui ka igasugust elementaarse info kandjat, mille põhjal saab hakata looma uusi sarnaseid tekste. Murdeaabitsad püüavad esitada põhilist teavet oma piirkonna aja- ja kultuuriloo ning kommete kohta, ilma milleta kohalik-olemine välja ei tule. Näiliselt lastele suunatuna on nende sihtgrupiks tegelikult ka piirkonnas elavad või sealt võõrsile kolunud täiskasvanud, kellele taolisi teadmisi formaalhariduse kaudu jagatud ei ole või kes lihtsalt soovivad kanduda nostalgia radadele.

Üks järjekindlamaid etnofuturismi mõtestajaid Kari Sallamaa (1999: 373–374) on kirjutanud soome-ugri väikerahvaste kirjanduste kohta, et neid on mõtet vaadelda eeskätt maailmakirjanduse ilmingutena, „kus kõige väiksematelgi kirjandustel on oma koht ja tunnustatud eripära ega mitte ainult suuremate kirjanduste passiivse jälgendaja roll”. Sama võiks öelda murdeaabitsate ja muu kodukohakirjanduse kohta: ideaalis ei peaks neid käsitlema kui kõrgkirjanduse või ministeeriumi poolt heaks kiidetud õppevara vaesemat venda, vaid kui veel üht võimalust viljeleda omakeelset kultuuri. Allpool vaatlen lähemalt mõningaid tehnilisi põhjusi, mis võivad murdeväljaannete tõsiseltvõetavust esmamulje varal vähendada. Kui aga süveneda neisse sisuliselt ning uurida viimse kui väljendisopini, on tegu väga rikka materjaliga.

Soome-ugri väikerahvaste kirjanduste ühe puudusena toob Sallamaa (1999: 375) välja kriitika vähesuse ning tagasiside andmiseks sobivate avaldamiskanalite nappuse. Õigupoolest kehtib sama ka murdekirjanduse retseptiooni kohta: seda on pudemetena laiali eri aastaraamatutes ja kohaliku tähtsusega kogumikes. Mõne murdeaabitsa arvustusi või tutvustusi on ilmunud perioodilistes väljaannetes Forseliuse Sõnumid (nt Tender 2000), Õpsik (Esimene mulgi aabits... 2017), Oma Keel (Viikberg 2009), Mulkide almanak (Uuk 2004), Tuglase Seltsi häälekandjas Elo (Mäkeläinen 2016), samuti on murdeaabitsate ilmumist uudisnupukestega märkinud nii kohalikud maakonnalehed (Nädaline, Pärnu Postimees, Saarte Hääli jt), Sirp ja Õpetajate Leht kui ka ERR-i kultuuriportaal. Kõigi nende killukeste kokku kogumine, süstematiseerimine ja murdeaabitsate vastuvõtu kohta üldistuste tegemine oleks sobilik teema magistritöö jaoks, mistõttu siinkohal piirdun tõdemusega, et vastukajata ei ole need väljaanded jäänud ning arvatavasti nende uurimislugu alles algab.

Aabitsad ajateljel

Järgnevas annan ülevaate üheksast Eesti murdeaabitsast nende ilmumise järjekorras. Lisas on murdeaabitsad paigutatud teiste seotud väljaannete vahele vastavalt nende ilmumisaajale. Juttu tuleb siiski ainult murdeaabitsatest, loend pakub vaikivat konteksti. Seal on peale iga teost iseloomustavate objektiivsete parameetrite toodud ka metainfot, näiteks märksõnade ning rahastajate kohta niipalju, kui oli võimalik välja selgitada. Suure üldistusena saab aga öelda, et kui XX sajandi lõpukümnendil sõltus kodunurgatrükistele sponsorite leidmine suuresti väljaandjate pealehakkamisest ja loomingulisusest, siis alates 2000. aastast, mil järk-järgult käivitused piirkondlike

kultuuriruumide toetusprogrammid kultuuriministeeriumi haldusalas, on toetuste taotlemine muutunud rutiinsemaks ning see kajastub ka väljaannete arvus ning ilmumistiheduses. XXI sajandi teisest kümnendist alates on välja antud murdekeelse õppematerjali hulk varasemaga võrreldes pea kahekordistunud.

Esimese „päris” murdeaabitsa, „ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ” (1998, Võro Instituut) koostamisel on olnud tegev suur hulk võro liikumise aktiiviste: Jüvä Sullõv, Kauksi Ülle, Marju Kõivupuu, Nele Reimann, Paul Hagu, kunstnik Peeter Allik. Paralleelselt aabitsaga on välja antud „Tüüvihk „ABC kiräoppusõ” manõq” ja „Tiijuht ABC kiräoppusõ manõq. Abis ja juhatusõs kuulmeistrile võro keele oppamises algklassilatsilõ” (mõlemad 2000). Samuti on välja töötatud põhjalik pedagoogiline programm kõigi koostatud raamatute ja muu materjali kasutamiseks üldhariduskoolide õppetöös (Võro Instituut: õppematerjalid). Võrokeste koostatud murdeteosed paistavad silma oma mahu poolest: esimesed lugemikud vastavalt 231 ja 324 lehekülge, kodulugu 327 lehekülge, aabits 159 ja töövihik samuti soliidseid 72 lehekülge.

Huvitav on siinjuures, et võrokeelsete väljaannete koostajate tuumik on jäänud samaks; seda on täiendatud ja laiendatud erialaspetsialistidega, osa inimesi on hiljem liikunud ka setokeelsete trükiste väljaandjate seltskonda ning nende nimed kerkivad avalikkuses üha esile murdekeele ja piirkondlike eripärade väärtustamisega seotud teemade juures. Osaliselt saab võro keele teedrajavat rolli piirkondlike murrete taastulekus seostada etnofuturismiga – kirjandusliku liikumisega, mille eesmärk oli perifeersete kultuurilmingute abil rahvusliku eneseteadvuse tõstmine, praegusaegseid sõnu kasutades dekoloniseerimine, et vabaneda lõppeva nõukogude perioodi painetest (Sallamaa 2003; Viires 2008). Sallamaa järgi oli etnofuturistliku liikumise ajend Eesti vabanemine Nõukogude okupatsioonist, mille järel oli taas võimalik hakata surutise tingimustes rahvusena ellu jäämise kõrval pöörama tähelepanu piirkondlikele erinevustele Eesti sees, iseäranis põhja- ja lõunaesti vahelistele erisustele, keskendudes just võro ja seto keele- ja kultuurirühmadele. Etnofuturistliku kirjandusrühmituse Hirohall ning selle ametliku avatari, Eesti Kostabi Šeltsi eesmärk oli loomulikult omakeelse, st murdekeelse kirjanduse arendamine, kuid mõisteti, et selleks ei piisa ainult ilukirjandusteoste loomisest, vaid tuleb tegeleda ka kooli õpperaamatutega. Tutvustades Kauksi Ülle tegevust võro aabitsa koostamise initsiaatorina, märgib Sallamaa (2003: 157): „Võrokeste etnofutu-liikumine on aru saanud, et oma kirjanduse jaoks lugejate kasvatamine peab algama juba varasest koolieast peale.”

Piret Viires (2008: 213) omakorda näeb etnofuturismi omalaadse paradoksina, mis ühelt poolt rõhutab modernismiaegset rahvuse mõistet, teisalt aga miksub sellesse postmodernset mängulisust, ironiat ja eksperimente. Etteruttavalt tuleb tunnistada, et murdeaabitsates niisugused postmodernistlikud elemendid peaaegu puuduvad. Küll saab neid mõista etnofuturistlike teostena juhul, kui *etno* tähendust laiendada, nii et peale rahvuse hõlmab see ka rahvapärimust ning vernakulaarset teadmist; *futurismi* puhul aga loobuda selle kirjandusloolistest konnotatsioonidest ning näha selles lihtsalt viidet „tulevikku suunatud olemispaatosel”, nagu sõnastab Viires (2008: 213). Aabitsad on kõige selgemal kujul tulevikku suunatud teosed,

kuivõrd elujõulise kogukonna kasvatamine algab lasteaiast. Kuidas ja milliseid traditsioonilisi teadmisi õnnestub neis edasi anda, on mõnevõrra keerukam küsimus, millega tegelen pikemalt aabitsate sisu analüüsimise juures.

Pea kümme aastat pärast võro etnofutu-plahvatust jõudis lööklaine saartele, esimesena Kihnu. 2009. aastal ilmus „Aabets” Kihnu Kultuuri Instituudi väljaandel. Selle on koostanud Kihnu kooli õpetaja Külli Laos, illustatsioonidena on rikkalikult kasutatud maalikunstnik Uno Roosvalti Kihnu-ainelisi teoseid. „Aabets” sisaldab pikemaid lugemispalu, lõpus ka eraldi pildisektsiooni, mida ilmselt on võimalik kasutada koolitundides Kihnu saarest jutustamise alusena.⁴

Tekstis on kasutatud lisatäishäälikute märkimist ülaindeksitena (vt tekstinäidet allpool). Kõigi murdeaabitsate juures kordub suur küsimus, kuidas anda lastele edasi murdele iseloomulikke häälduse erijooni, nii et need oleksid arusaadavad ja samuti välja hääldatavad. Võrokeste lansseeritud *q* sõnalõpu katkehäälikuna on kasutusel ka seto aabitsas. Muhu *oabitsas* on kirjakeelest erinev palatalisatsioon lahendatud muust kirjast heledama *i*-tähe lisamise abil. Sõrve aabitsas jällegi õpetavad kaks koomiksikujukest II ja III välte kasutamise erinevusi sõrulate ja mandriinimeste näitel. Palatalisatsiooni märgitakse „Sõrulase aabitsas” ülaindeksina kirjutatud *i*-tähe abil; erilisel häälduva *ng*-häälikukombinatsiooni jaoks on nii Muhu kui ka Sõrve aabitsas kasutusel *ŋ*-märk. Paljud murdeaabitsad kasutavad palatalisatsiooni märkimiseks ülakoma.

Kaanekeuke asemel kohtab Kihnu aabitsas kõiksugu muid linde. Kaanel on seelikutriibulisele maastikule paigutatud võrgupullude kohal lendav „ka^ossipiägä kanaku^oll”, sisus leidub rikkalikult merelinde. Kui käiakse isaga koos rannas paati vaatamas, „näütäb isä meitele miokö ond kiives ning miokö ristpa^ort”. *J*-tähe juures arutletakse, miks on luikede üldnimetus *juo^os*, ja arvatakse, et kuna ta lendu minnes vee peal jookseb. Mina vaataksin siin nimetuse päritolu otsingul pigem soomekeelse sõna *joutsen* poole, sest merd kaudu liikumine ja suhtlemine on ajalooliselt aastasadu olnud kõige kergem rändamise viis, mille me paraku praegu oleme üsna tõhusalt ära unustanud. Nii mõnegi murdeaabitsa juures on selliste küsimuste lahendamiseks kaasatud keeleteadlastest konsultante, kuid üldine seaduspära tundub olevat, et mida Tartust kaugemale, seda haruldasemaks nad jäävad.

2010. aastal on Kihnu Kultuuri Instituut andnud välja veel mastaapse (237 lk) raamatu „Kihnlasõ emäkiel” ning aastal 2011 on samas ilmunud imearmas pisike (52 lk) suurtähtraamat „Aett, eit ning mia” Mari Kaarma illustatsioonidega. Märksõnade ning kasutuse alusel on tegu murdeaabitsaga, kuid üksikteosena meenutab see pigem tegelusraamatut (paarislehekülgedel asuvatest sarnastest piltidest üks on ise värvimiseks); kõvad kaaned ja põikformaad omakorda teevad sellest pigem suveniir- või kinkeraamatu, mida oleks kahju lastele sehkendamiseks kätte anda. Siin käsitlen seda ühena üheksast murdeaabitsast, mis ühtlasi tähendab, et Kihnu on ainus piirkond, kus on ette näidata kaks murdeaabitsat (mis, tõsi küll, sisaldavad eri pikkusega tekste ning on kasutatavad koolitöös eri vanuses lastega). Vahest on seda

⁴ Pikemalt avab Külli Laos Kihnu murrakus õppematerjali koostamise tausta ja sellega seotud pedagoogilisi praktikaid intervjuus Pärnu Postimehele (Paluoja 2012).

soodustanud Kihnu kultuuriruumi kuulumine ÜRO vaimse kultuuripärandi nimistusse alates 2003. aastast (vt SA Kihnu Kultuuriruum).

Murdealaste õppematerjalide avaldamise uus laine tõusiski XXI aastasaja teisel kümnendil, mil ilmusid järjepanu neli mulgi keele töövihikut ning jõuti seto aabitsa avaldamiseni Setomaa Valdade Liidu kirjastamisel (2011). Selle raamatu koostajad on võro aabitsa tegemise ajast koos töötanud Kauksi Ülle, Nele Reimann, Evar Riitsaar, kellega on liitunud Terje Lillmaa ja Aare Hörn, samuti kunstnik Toomas Kuusing. 52 lehekülje, põikformaadi ja trükitähtedega ning eri tüüpi lühikeste tekstidega (sõnad, lühikesed lood seto eluolu ja kombestiku avamiseks, mõistatused, kohalikud nimekujud ja kohanimed, loitsud ja rahvalaulukatked) kujutab see raamat endast kindlal pedagoogilisel käel läbi viidud tegu, mis peaks aitama Setomaa lapsed oma keeles kõnelema varasest east peale, vahest isegi enne kirjakeelega tutvuse tegemist. Aabitsa lõpus on kolm juttu eri nulkadest, sõnastik, tegijate tutvustus ning järelsõna raamatu kasutusjuhendiga.

Omaette nähtus on Kõrli Stalte 1938. aastal valminud, kuid käsikirja jäänud liivikeelse aabitsa „Jelzi sõnä. Äbēd ja یرgandōks lugdōbrōntōz” trükkitoimetamine 2011. aastal Valts Ernštreitsi initsiatiivil, väljaandjateks Emakeele Selts ja Līvō Kultūr sidām, toetajad Hõimurahvaste programm, Läti keele agentuur, Läti kultuuriministerium. Illustratsioonidena on kasutatud kahe Läti ja kahe Eesti kooli õpilaste joonistusi, mille kogumine on ilmselt samuti nõudnud tähelepanuväärset halduslikku jõupingutust.

Seejärel on seitsme aasta jooksul Eestis ilmunud veel seitse murdeaabitsat (kui nende hulka lugeda ka vadja ning lutsi keele algõpetust pakkuvad teosed): 2015 „Vad'da sõnakopittōja” ning „Kodavere uavits”, 2016 „Mulgi aabits. Mütās Mati luu”, 2017 „Sōrulase aabits”, 2020 „Lutsi kiele lementar”, 2021 „Muhu oabits” ja „Pisukase rantlase aabits”. Võib arvata, et selles on rolli mänginud 2000. aastal kultuuriministeriumi algatatud piirkondliku pärimuskultuuri toetusprogrammid, mille jagamist haldab Eesti Rahvakultuuri Keskus. Nende võrgulehel leidub ka nimekiri toetuste abil loodud väljaannetest (trükised, kalendrid, ajakirjad, CD-d, DVD-d). Kui XXI sajandi esimesel kümnendil sai sealt toetust igal aastal vaid mõni projekt, siis alates 2009. aastast on toetuste jagamine otsekui paisu tagant pääsenud ning rahastatud taotluste hulk aasta-aastalt suurenenud. See on kooskõlas murdeväljaannete arvu- lise dünaamikaga. Peale suure hulga mitteperioodiliste trükiste on sealt toetatud ka Tähekeste kihnu-, mulgi-, võro- ja setokeelsete erinumbrite koostamist, samuti iga-aastase Võromaa koolinoorte murdevõistluse kogumikku „Mino Võromaa”, mida nüüdseks paistab olevat ilmunud juba 34 väljaannet.⁵ Programmi toetusel on ilmunud ka tõlkeid võõrkeeltest Eesti murretesse, murdekeelseid käsitöö- ja koka- raamatuid, kalendreid, koomikseid, allikapublikatsioone, lauamänge, noodikogusid, samuti ilukirjanduslikke teoseid jpm.

Peipsiveere kultuuriprogrammist on saanud toetust „Kodavere uavits”, mis on ilmunud Liivi Muuseumi väljaandena. Selle koostajad on muuseumi juhataja Mari Niitra ja viljakas koduloolane Eevi Treial, kes on peale *uavitsa* ning selle juurde kuu-

⁵ Viimaste aastate saak on riputatud failidena Võro Instituudi kodulehele ja neid ei leia enam kataloogist ESTER.

luva *tüüruamatu* koostamise pannud üksinda kokku neli kogumikku lugemisvalu Kodavere murrakus. „Kodavere uavits” on kena pisike 48-leheküljeline raamat, kus on suurtähtkirjas sõnad ja lühemad laused koos Pusa illustratsioonidega. Lisatud on paar pikemat teksti: Juhan Liivi „Pildikene Peipsi rannalt” ja katkend Mari Valli-soo luuletusest, samuti *kartulipiiraku* retsept, paar rahvaluulesalmi, sõnastik ning lisalugemise nimekiri neile, kes Kodavere murrakust rohkem teada tahavad. Võib tunduda, et nii segažanriline teos ei saa korralikku tervikut moodustada, kuid Pusa professionaalsed illustatsioonid ja kujundus seovad *uavitsa* kindlal käel kenaks kimbuks. Esile tuleb tõsta, et nii tekstis kui ka illustatsioonides leidub sedasama mängulisust ja kerget irooniatki, mida Viires (2008: 213) peab etnofuturistliku kirjanduse olemuslikuks komponendiks. Juba kaanepilt, kus kangelt ja tähtsalt seisva kuke asemel jookseb kaaneserva taha põgeneva poisikese kannul mööda Peipsi-äärset randa koer, avatud *uavits* hambus, annab noorele lugejale märku, et tegu ei ole formaalõppevahendiga, vaid kaane paotamisele töötab järgneda lõbus seiklus. Nii ongi.

Mulgi Instituudi kirjastatud „Mulgi aabits. Mütäs Mati luu” on ilmunud Mulgi-maa kultuuriprogrammi toetusel. Selle koostajad Kristi Ilves ja Alli Laande on lisaks koostööle teinud ka eraldi hulga mulgi keele töövihikuid. Tegu on rikkalikult illustreeritud suurtähtraamatuga, mille peategelasteks on mulgi kuubedes mutipere. Nagu mulkidele kohane, ei ole aabitsaski oma kultuuri jõukuse demonstreerimiseks millegagi koonerdatud. Teisalt võib see vaesel vaatajal silme eest kirjuks võtta: üksikasju täis külvatud illustatsioonid, kus seiklevad läbisegi mutid, teod ja inimesed, piltseletuste abil esitatud murdesõnad, veerimisharjutused puuduva tähe ja silpide kokkupaneku meetodil, pikemad tekstid, mõistatused ja salmikesed... Aga miks mutid? V-tähe juures leiduvat mõistatust „Must mütäs, vereve veere?” võib ilmselt võtta vihjena peategelaste valiku kohta – kui mõistatus viitab mutile kui Mulgi kuue kandjale, siis on seos ju olemas. Lugejale, kes seda mõistatust ei tea, antakse ölekõrs enam-vähem eelviimasel leheküljel. See on oht, mis varitseb mis tahes kohaliku nähtuse tutvustamisel: vastuvõtjal on nähtusest palju vähem eelteadmisi kui info tulemuslikuks edastamiseks vaja, aga sellest on väga raske ilma kõrvalpilguta aru saada. Toimetaja, testlugeja või välise konsultandi kaasamine võiks aidata niisugustest kari-dest üle saada.

„Sõrulase aabits” on pigem entsüklopeedia kui aabits, olles oma 254 leheküljega teistest sarnastest väljaannetest kõige mahukam. Selle koostamise eestvedaja on bioloogiharidusega sõrulane Mari Lepik, kes on suutnud kaasata mitme lehekülje pikkuse loetelu jagu abilisi. Töö tulemuseks on õigupoolest multimeediaväljaanne, sest mitmed aabitsatekstit on sisse loetud ja helifailidena kuulatavad sõrvemaa.ee lehel, samuti rõhutatakse eessõnas, et „sõrve keele õppimiseks on tarvis paari plädravat sõrulasat”. Pikalt on juttu sellest, et kirjaviis on läbivalt ühtlustamata, sest murret võibki rääkida igas peres pisut isemoodi. Kuuldelisust rõhutavad ka mitmed *oabitsa* tekstid, näiteks on lk 35 esitatud mitu *pääslase loulu* koos ülesandega: „Katsu, saaks sa nõndasammata nobest loullda, kut pääslased seda tegad!” Aabits on varustatud selgitavate tekstide, sõnaraamatu, autorite ning allikate loeteluga, kaartide, nootide, fotode, jooniste ja kõikvõimaliku muu koduloolise materjaliga.

„Lutsi kiele lementar” ja „Vad'da sõnakopittõja” on mõlemad rahvusvahelise ulatusega teosed. Neist esimese väljaandmise taga on (koostöös Lutsi linna raamatukoguga) Valts Ernštreitsi juhitud Liivi instituut, mis tegutseb Läti ülikooli juures. Kuna tegu on suuresti keeleajaloolise jäädvustusega, on raamatusse lisatud ka lätilutsi-latgali sõnaraamat. Sama võib öelda vajja keele õpperaamatu kohta, mille on välja andnud kauaaegne vajja keelekursuste vedaja Heinike Heinsoo koos Nikita Djačkoviga.

Kahest uusimast murdeaabitsast põhjapoolsem, „Pisukase rantlase aabits” on välja antud Rannakiele Keskuse ja Loksa linnavalitsuse koostöös. See on 40-leheküljeline lastepärane teos, mille illustatsioonidena on kasutatud kohalike laste (kes võivad nimede järgi otsustades olla osaliselt vene emakeelegagi) joonistusi – sealhulgas kaanel, kus kuke asemel lehvitab sabaga lestakala ehk kohalikus murdes *kammilas*. Ega olegi kala aabitsa kaanel varem näinud. Oma mängulise lähenemisega sarnaneb see „Kodavere uavitsaga”, kuid on ka mõningaid erinevusi, millest pikemalt artikli diskussioonis osas.

„Muhu oabitsa” lugude aluseks olid murdevõistlusele laekunud tööd, mida arendati edasi moel või teisel haridustööga tegelevate Muhu naiste toimkonna abil. Lõpliku kuju sai *oabits* muhulasest kunstniku Riina Uisu käe all. Teost saatis üllatav müügiedu: seda ei soetanud ainult kohalike koolilaste vanemad, vaid ka paljud uus- ja ulgumuhulased, seda peetakse heaks kingiideeks mis tahes elu verstapostide puhul. *Oabits* valiti Eesti 25 kõige kaunima 2021. aastal ilmunud raamatu hulka ning nimetati Muhu valla aasta teoks. Taolisi edulugusid on ette näidata teistelgi murdeväljaannetel (nt „Aett, eit ning mia”, „Seto kirävara” sari), kuid sellekohast infot üles leida on üsna raske.

Intersemiootiline mõõde

Murdeaabitsad kui sõna ja pildi kooslused nõuavad puhttekstilistest nüanssidest pisut kaugemale vaatamist. Raamatus „Tõlge ja kultuur” käsitleb Peeter Torop muude teoreetiliste probleemide hulgas ka intersemiootilise teksti olemust. Selle näiteks toob ta – võib-olla pisut ootamatult – lasteraamatud: „Võtame näiteks lasteraamatu, mis sisaldab peale muinasjutu enda palju muudki informatsiooni – sõnastikku, entsüklopeedilist teavet, joonistusi ja fotosid” (Torop 2011: 52). Enam-vähem sellisele kirjeldusele vastavad ka siin vaatluse all olevad murdeaabitsad. Need koosnevad verbaalsetest ja visuaalsetest tekstidest, mis ei ole üksteisest rangelt eraldatud ega järgne üksteisele lineaarselt, vaid on enamasti „tänapäeva lapsele harjumuspärasest hüpertekstilises kujunduses” (Torop 2011: 52–53). Tekst võib sisaldada pildi elemente (nagu „Mulgi aabitsa” selgitavate pisipiltidega varustatud murdesõnad) või paikneda ise pildis (sõrve ja mandri häälduse võrdlus „Sõrulase aabitsa”); pilt võib anda tekstile sõnades väljendamatat lisatähendusi või olla sellega niisama lõdvalt täiendavas suhtes. Et asja veelgi keerulisemaks muuta, on mitmel murdeaabitsal heli ja liikuvat pilti või mõnd muud meediat kasutavaid laiendusi, Toropi (2011: 57) terminit kasutades kreooltekste. Selle termini rakendamise jätan mõneks teiseks korraks, küll aga

on siinkohal oluline osutada, et murdeaabitsad on hübriidsed tekstid, kus tervikut kujundavad eri laadi osised. Teosest kui tervikust ei pruugigi täit ülevaadet saada seda ainult raamatukogust laenutades, kuna sellega käib kaasas hulk kaastekste, mis ringlevad kogukonnas muid teid kaudu (näiteks noortekeskuse Youtube'i kanalil vms). Tegu on väga kontekstisidusa tekstivormiga ja seda peab meeles pidama nii murdeaabitsaid analüüsidest kui ka neid koostades. Murdeaabitsate n-õ siirdeid internetti, CD-dele või mõnesse muusse väljundisse ei ole sugugi kerge kaardistada. Üheks erandiks on „Sõrulase aabits”, kus juba sissejuhatuses kirjakeelsele lugejale on eraldi punase kasti sees välja toodud kodulehe aadress, kust saab kuulata hääldusnäiteid ning mõne aabitsaloo sisseloetud versioone; samuti leidub kodulehel aabitsa ideest trükiseks saamise ajajoon koos viidetega teistes meediumides esitatud aabitsalugudele.⁶ Ka „Kodavere uavitsa” tutvustuse juurest Liivi Muuseumi kodulehel läheb link Kodavere murraku kodulehele, aga selle üles leidmiseks tuleb osata kõiki neid seoseid iseseisvalt sõlmida; Google siin ei aita.

Kuna murdeaabitsate transmeedialiste omaduste eritelu läheks liiga pikaks ja keerukaks, keskendun siin pildi ja teksti suhetele ühe raamatu piires. Nagu Torop (2011: 56) intersemiootilise teksti kohta osutab, toimub eri osistest koosneva tervikteksti mitmekordne lugemine ja samal ajal mitmekordne interpreteerimine eri märgisüsteemide abil. Seega on oluline pöörata esitatud murdetekstide kõrval tähelepanu ka murdeaabitsate pildilisele poolele.

Siinkohal lisan paar tähelepanekut kujunduse kohta, mis kehtivad nii koduloo- raamatute kui ka murdeaabitsate puhul. Suurtäheliste tekstide kasutegurit pean väikeseks kahel põhjusel. Esiteks, ei ole mõtet esitada trükitähtedes keerukaid lausekonstruktsioone, mis sisaldavad viiteid näiteks sajanditele või abstraktsetele mõistetele (nagu atmosfäär), mida algklassilapsed veel ei tea ega peagi teadma. Teisalt peavad esimese klassi lapsed hiljemalt teisel poolaastal hakkama lugema kirjatähtedes esitatud teksti. Murdetekstide ja koduloolaste lugemismaterjalide juurde võiks minna siis, kui on omandatud põhiteadmised üldkirjakeelest. Seega ei pea ma põhjendatuks kodulooliste või murdetekstide esitamist läbivalt trükitähtedes – nende raamatute sihtgrupp seda ei vaja. Väiksematele lastele sobib vaba vestlus või üheskoos laulmine pärimuse edastamiseks palju paremini kui aabitsateksti põhjal esitatud ülesanne „loe ja tõlgi” (kahjuks päriselt kasutatav töövõte).

On armas arvata, et laste joonistused tagavad väljaandele kuidagi soojema vastuvõtu. See siiras ootus ei pruugi aga alati vastata muljele, mille raamat tegelikult jätab. Laste joonistused on enamasti tehtud kas värvipliiatsitega, mis muudab need trüki- ksis haledaks, või küll tugevamat joont jätvate vahenditega, kuid siiski kohmakalt. Pilte vähendades muutub ka joon vastavalt peenemaks, mistõttu A5 suuruses trüki- kõlvulise pildi saamiseks peaks joonistatud olema vähemalt A3 paberile. Kui otsusega kasutada laste joonistusi liitub otsus jätta kasutamata professionaalse küljendaja teened, ei ole päästa enam suurt midagi. Põlve otsas tegemise maik jääb juurde ja see omakorda laseb murretel, kohapärimusel ning kodulooteadmistel paista millegi

⁶ Nt 3. klassi laste loodud animaklipp Sõrve lehmapidaja sekeldustest Nõukogude piirivalvega (Pilve 2010).

marginaalse, odava ja imelikuna. Lähimõeldud kujundusega on neid puudusi võimalik vältida.

Vaatamata sellele, mis tasemel on murdeaabitsaid illustreeritud ja kujundatud, ühendab kõiki asjaolu, et üldiselt toimub neis tegevus vegetatsiooniperioodil ja päevasel ajal: pildidel valitseb igavene suvi, päike paistab, kõigil on soe.

„Kodavere uavitsas” on talv siiski esindatud juba kolmandal kaksiklehel *i*-tähe juures (*iä, iämägi, isä, pagu*) – jääpealne kalastus koos vajalike abivahenditega (kummijuku, keres, õng) on Peipsiveere kultuuris väga tähtsal kohal, mistõttu selle esitamine murdeaabitsas on enam-vähem vältimatu. Samuti paistab „Kodavere uavits” silma selle poolest, et mitmel pildil valitseb öö: selsamal *i*-tähe pildil on taevaskuu ja tähed, ilmselt on tegu varase hommikuhahetusega. *Ü*-tähe juures moodustavad tähed taevasse sõna *ÜÜ*, eri liiki kalad (tint, *riäbis* ja *sudak*) hüppavad järvest välja ja hüüavad „Üvä üüd!”. Suur ümmargune kuu paistab *o*-tähe pildil. *V*-tähe juures sajab *vihim* ja *s*-tähe juures on sügis koos seentega. *Õ*-tähe juures on sügise hõngu. Illustratsioonid on ühelt poolt väga selged ja detailsed, teisalt aga leiab neilt toredaid väikesi lähivaid tegelasi (koer, tibu), kes aeg-ajalt tegevusi kommenteerivad või niisama leheservas väikese etnofuturistlikult ironilise kõrvaltpilgu pakuvad.

„Seto aabits” algab *a*-tähe juures küdeva ahjuga – ilmselt päris suvi enam ei ole. *M*-tähe juures on punavate pihlamarjadega oksa külge riputatud häll koos magava lapsukesega. *O*-tähega on jõutud talve: setod suusatavad etnodressis ja pikas hames, *hopõn* tirib rege, näha on isegi paari lumelaudurit. Kõrvaltekstis on meenutatud endisaegset kooliskäimist, kus taas kord on tähtsal kohal hobune: „Vanaesä kõnõli uma kooliaost: [---] Talvõl olliq tiiq kinni tuisanu. Sis saadõti vähämbit latsi kuuli ja tuudi tagasi hobõsõga.” (Lk 20) *R*-tähe juures on tegu kevadise ajaga, kuna käsil on külvitöö. Tekstis on küll öeldud, et külvivakk pannakse üle õla *tiraniguga* ehk pühase- või käterätiga; pildil on näha pigem nahkrihm. Sellisel juhul pilt ja tekst ei võimenda teineteist vastastikku, vaid tekitavad pigem küsimusi. Tähtsal kohal on nii pildidel kui ka tekstides mitmesugused suvised pidustused, leelopäevad, jaanikud, laadad, aga ka kirikupühad ning nendega seotud kombed ja ennustused.

Kihnu väiksemas *aabetsis* „Aett, eit ning mia” on pildid ja tekstid loodud peaaegu täiesti ajavälisena – need võiksid hästi sobida nii XVIII kui ka XXI sajandisse. Ainsad otseselt moodsatele aegadele viitavad objektid on merega seotud pildidel: praam, pāramootor ja supeltrikood. Üks ajalooline pilt on hülgepüügist *n*-tähe juures, kuid sedagi on tublisti retušeeritud, et tänapäeva vaataja selle välja kannataks. Kummargil liikuvale kütil on käes mingi eseme vars, kuid ei ole näidatud, mis ese see täpselt on. Arvata võib, et tegu on käksiga, kidalise raudkonksudega tööriistaga, mis lüüakse hülgepojale selga, misjärel lastakse poeg jääauku, et emahüljes teda päästma tuleks ning kütt omakorda saaks ta maha lasta. Käksi pilti võib vaadata „Sõrulase aabitsast” „Ülgepüügilolu” juurest lk 75. Kirjeldatud viisil hülgepüük on tänapäeval keelatud ning püügiaeg on nihutatud titekarvas poegade kasvamise perioodilt eemale. Ka tekst ei käsitle hüljest kui saaklooma, vaid võtab teda kaitsva positsiooni: „Ää näütäg ennäst, kütt tulõb!” See on raamatus ka ainus äratuntavalt talvine pilt.

Läbiv teema murdeaabitsates on põllumajandus, kuid see esindab pigem XIX sajandi väiketalude olustikku, mitte tänapäevast toidutootmist. Enamik murde-

aabitsate lugejatest ei puutu kunagi kokku ühegi elusa koduloomaga, keda oleks tarvis kodumajapidamises tööle rakendada või hiljem sööma hakata. Koduses rõdukastis kasvatatakse paremal juhul paari tuusti tilli, aga mitte kaalikat. „Muhu oabitsast” otsustati kartulitaimede pilt välja jätta, kuna lasteaialapsed ei tundnud kasvavat tuhlist pildilt ära.

Samuti on ebausutavad mitmed murdeaabitsate pildidel kujutatud etnograafilised esemed ja töövõtted. Seto sõna *istjaq* ilmestavad kudujad, kes ilmselgelt ei tea, kuidas vardaid peos hoida ja mida nendega ette võtta; voki muudab düsfunktsionaalseks asjaolu, et sel on üks jalg puudu ning kraasijal on õigusega ehmatanud ilme, sest nii suure sületäie villaga pole selle töö juures tõesti midagi peale hakata.

„Mulgi aabits” algab viidetega sügisele: õunad, seened, pihlakad. Edasi tuleb *j*-tähe juures lumine pilt ning stseen õdusast maa all kolde ees istumisest, kuid üldiselt on selleski aabitsas tegu igavese suve ja päikesepaistega. Sarnaselt „Seto aabitsas” nähtuga on kunstnikul olnud probleeme voki⁷ kujutamise: pildil on sellel küll kolm jalg, aga arusaam voki mehhanismidest (mis mille külge käib ja kas liikuvalt või jäigalt) ning tööpõhimõttest on silmanähtavalt puudulik. Kui aabitsas või muus koduloolises trükises tahetakse tutvustada endisaja eluolu, siis tuleks seda teha võimalikult täpselt. Juhul kui see ei ole võimalik, tuleks pigem minna kunstilise üldistuse teed.

Viimast on tehtud „Muhu oabitsas”, mille puhul leppis *oabitsa*-toimkond kokku, et ühelt poolt püütakse anda tekstides ja pildides vihjeid nn etnograafilisele ajale (XIX sajandi lõpu rõivamood, tekstid sel perioodil Muhus elanud ajaloolistest isikutest), teisalt aga tuleb vältida detailidesse kinni jäämist ja anda edasi pigem sooja, minevikulist külaelu atmosfääri. Nii jätkub „Muhu oabitsas” rahulik päikesepaiste, sekka paar pilti jõuluaegsest üheskoos toas istumisest ning üks lumine pilt *r*-tähe juures *oabitsa* kõige kurvema, väikese poisi surmast rääkiva loo juures.⁸

Väikesi „ajauke” ja vimkasid on kunstnik siiski illustatsioonidesse lisanud, näiteks *z*-tähe juures leiduv pildiline vihje Muhuga seotud kultusfilmile „Siin me oleme!”. Ses mõttes ei ole „Muhu oabitsa”, nagu „Seto aabitsagi” illustatsioonidega taotletud ajaühtsust, vaid eri ajakihid kumavad üksteise alt läbi ja moodustavad ühe pika kohaliku aja. Nagu osutab kirjandusteadlane Bahtin (1987), tõuseb idüllilise kronotoobis koht tähtsamaks kui aeg. Samuti aitab murdeaabitsate ajakujutuse fenomeni selgitada Lotmani (1999) mõttekäik kultuurimälu kahest tüübist, millest pikemalt allpool.

Idüllilise kronotoop

Idüllilise kronotoop on mõiste, mis murdeaabitsaid lehitsedes võimaliku üldistusena üha meelde kerkis. Vene strukturalistist kirjandusuurija Bahtin on oma panoraam-

⁷ Heaks näiteks õnnestunud vokitajutusest on Johann Köleri 1863. aastal valminud maal „Ketraja” (<https://opendata.muis.ee/object/248658>).

⁸ Tuleb tunnistada, et *oabitsa* jaoks sai valitud legend, mis ei selgita poisi surma asjaolusid üleliia detailselt, erinevalt sellest loost, mis leidub pärimuse järgi tema mälestuseks istutatud Raagi mäna juures paikneval infotahvil.

ses käsitluses „Aja ning kronotoobi vormid romaanis. Ajaloolise poeetika põhijooni” (1987) visandanud Euroopa romaanitraditsiooni arengu kronotoopide ehk tegevuse aegruumiliste tüüpjoonte kaudu. Murdeaabitsate puhul ei ole küll tegu romaani-sarnase žanriga (lineaarselt edenev lugu, mitmed põimuvad süžeeiliinid), kuid ometi on need selgelt tähistatud alguse ja lõpuga terviklikud teosed, mille üksiktekstid jutustavad koos mingit üldisema taseme lugu. Organiseerivaks printsiibiks peale alfabeetilise korrastatuse on mõnelgi juhul ka aastaring. Kuna tegu on paikkondlikku laadi teostega, siis kohahütsus läbib teoseid nagunii.

Idüllil kronotoop kinnitas Bahtini järgi kirjanduses kanda XVIII sajandil. Selle peamisteks tunnusjoonteks on folkloorse aja täielik ühtsus ning aja eriline suhe ruumiga, mida Bahtin (1987: 157) nimetab orgaaniliseks sunnismaisuseks: „[---] elu ja ta sündmused on orgaaniliselt kokku kasvanud paikkonnaga (kohaga): kodupaigaga koos kõigi ta nurgakeste, koduste mägede, orgude, põldude ja niitudega, koduse jõe ja metsaga, kodumajaga.” Idüllil maailm ei ole otseselt seotud muu maailma või teiste kohtadega. Selles maailmas elavate põlvkondade jada võib aga olla sajanditepikkune, kinnistatud ühte elukohta. Idüllile on iseloomulik aja rütmilise tsüklilisuse kujunemine (Bahtin 1987: 157). Paikkonna kujutamisel on esiplaanil lokaalselt piiratud põlvkondade katkematu seos kohaga; sellega omakorda liitub ideoloogiline külg: keel, uskumused, moraalnormid ja kombes selles konkreetse paikkonnas (Bahtin 1987: 160). Idüllil maailma autonoomsust leiab ka murdeaabitsates, kus enamasti ei ole palju viiteid oma murdeala piiridest väljapoole, küll aga kirjeldatakse detailselt piirkonna maastikke ja kogukonna jaoks tähenduslikke objekte.

Bahtin eristab idüllil tüüpidenä armastusidüllil (pastoraal, tunded on sublimeeritud loodusmetafooridesse); talupoja-, käsitöölise- ja perekonnaidüllil, kuid möönab, et on ka palju segatüüpe. Eesti murdeaabitsad esindavad talupojaidüllil: nii sõnas kui ka pildis esitatakse lugejale traditsioonilisi talutöid ja maaharimisviise (ketramine, lammaste pügamine, linakasvatuse, viljakülvamine); pea ühestki murdeaabitsast ei puudu hobune, kellele viidatakse kui põllumajandusloomale. „Seto aabitsas” on öeldud: „Hopõn oll õgal talol.” Lause on küll minevikuvormis, aga hobuse tähtsust talupojaidüllil juures see ei vähenda. Isegi kui teda enam igas peres ei ole, on tema kunagine kohalolu äramärkimist vajav aabitsatõde.

Minevikulist perspektiivi esineb mujalgi. „Pisukase rantlase aabitsas” esitatakse üpris kirev ja etnograafiline loend putukatest, mille hulgas „prussagad, kirbud, ludigad, kilgid, täid” elavad „tuas” inimese kõrval. Ilmselt ei ole see viide tänapäeva linnakultuurile. „Mulgi aabitsa” linataime esitlevas tekstis seletab löoke väikesele mutile, et ilusate siniste õitega taim ei ole lill, vaid lina, millest saab pärast töötlemist rõivaid. Tegelikult ei ole kohaliku kiulina seemet enam saadaval ja see osa pärandkultuurist on praeguseks peaaegu kadunud.⁹ Linapõllu lugu on küll mulkidele identiteedilooliselt väga oluline (mulgi jõukusele pani aluse linakasvatuse), kuid tänapäeva laste reaalsuses sellele vastet ei ole.

⁹ 2022. aasta suvel toimus Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liidu eestvõttel projekt „1 ruutmeeter lina”, mille käigus said vabatahtlikud etnograafilise tekstiili huvilised kasvatada oma kodus Hollandist toodud kiulinaseemnest lapikese linataimi (vt 1 ruutmeeter lina...).

Mulgi aabitsas alustatakse *a*-tähe juures kodulindude tutvustamisega: *parts, kana, ani*. *B*-tähe juures lisanduvad *tibi* ja hobune koos näitelausega: „Obene ast puulbe nobeste raba viirt müüdü kodu poole.” See lause viitab kuuepäevase põllumajandusliku tööädala lõpule. Kodust kaugemal paiknevatel aladel tehtavad hobutööjõudu nõudvad toimetused on tehtud ja hingamispäev juba käega katsuda nii loomadel kui ka inimestel. Olulisemate loomade loetelu kõrval leidub jutuke pealkirjaga „Puhkepäev”, kus kirjeldatakse hingamispäeva pidamist: palged pestakse puhtaks, kaabud pannakse pähe, istutakse põõsa vilusse maha, vesteldakse naabrimehega, lauludki tükivad suhu. On üpris kerge mõelda aabitsategelastest muti ja tõhu asemele paari Kitzbergi-aegset talumeest ning tunda end osalisena idüllil igavesti taastulevas püha-päevas.

Idüllil kronotoopi iseloomustab tsükliline aeg. Kui teistes Bahtini käsitletud romaanitüüpides leiavad aset olulised ja kordumatud sündmused, siis idüllil keskmes on põhiliste eluseikade tsükliline kordumine: sünd, surm, töö, söömine, joomine. Inimelu on ühendatud looduse eluga, neil on ühine rütm, ühine keel. Iseäranis oluline on töö (põlluharimise) kordumine, seda eriti seoses söömisega: söök on tulnud inimeste töö tulemusena sealtamast lähedal asuvast maast. Söögilauas kohtuvad eri põlvkonnad. See Bahtini loogika põhjendab asjaolu, et murdeaabitsates on üldjuhul edastatud retsepte jm kulinaarset teavet. Kohalik toit, mis on saadud kohaliku tööga, on kohaliku identiteedi alus vähemalt samavõrra kui keelemurre või rõivad.

Idüllil ei tunne midagi võõrast, mis asuks väljaspool paikkonna piire, ning midagi võõrast ka sellesse ei sisene (Bahtin 1987: 161). Kes linna läheb, see hukub või taipab oma eksitust ja tuleb maale tagasi. Murdeaabitsate tegevus nii sõnas kui ka pildis toimub ruraalsetes tingimustes; linnakujutusele seal kohta ei ole. „Seto aabitsas” küll leidub pilt Petseri kloostri õuest, aga seda põhjendab asjaolu, et tegu on usuliste ja rituaalsete kommete täitmise kohaga; linnas paiknemise tähtsust sellel paigal ei ole. „Idüllielu puhas orgaaniline aeg vastandatakse linnaelu askeldusterohkele ja killustatud ajale või isegi ajaloolisele ajale” (Bahtin 1987: 160).

Kultuuritüpoloogiast

Artiklis „Mõned mõtted kultuuritüpoloogiast” visandab Lotman kahe eri kultuuritüübi olemuse, eristades neid vastavalt sellele, kas kultuurimälu alalhoidmiseks on ühiskonnas kasutusel kiri või seda ei tunta. Ta alustab sellest, et ehkki klassikalises ajalookäsitluses peetakse kirjanudud tekste vaikumisi ainsaks „tõeliseks” ajaloolallikaks, ei ole kiri kaugeltki ainus kollektiivse mälu mehhanism. Murdeaabitsad esindavad korraga mõlemat kultuuritüüpi: need põhinevad traditsiooniliselt suuliselt edasi antud kogukondlikul keelevormil, kuid peavad kohanema asünkroonset ning kohast lahti seotud suhtlust võimaldava kirjaliku esitusega. Selle vastuolu ületamine ei pruugi iga kord õnnestuda, aga proovimata jätta ka ei saa.

Mõnevõrra üllatavalt võib kõlada Lotmani (1999: 80) väide: „Sealjuures tuleb silmas pidada, et kirjalik kultuur on orienteeritud minevikule, suuline kultuur aga tulevikule.” Kirjapõhine kultuur on Lotmani järgi tagasivaatav, tehes järeldusi käesoleva

hetke ja tuleviku kohta selle põhjal, mida minevikus kirja on pandud. Suuline kultuur seevastu põhineb rituaalidel, millel on ühtlasi ennustav funktsioon: nende abil püütakse mõjutada tulevikku rituaalides osalejatele soodsas suunas. Tavaarusaama kohaselt on kirjakultuur ühiskondliku arengu hierarhias kõrgemal, suuline kultuur madalamal. Lotman (1999: 89) viitab, et kirjal põhinev kultuur on ebastabiilsuse sünnitus: „Et kiri hädavajalikuks muutuks, on tarvis ebastabiilseid ajalootingimusi, dünaamilisi ja ennustamatuid olukordi ning vajadust mitmesuguste semiootiliste tõlgete järele, mis sugenevad sagedastes ja pikaajalistes kokkupuudetes etniliselt võõra keskkonnaga.” Vajadus kirjapandud murdetekstide järele on kahtlemata seotud asjaoluga, et eluaegsed sidemed kodukohaga ei ole tänapäeval enam kaugeltki enesestmõistetavad.

Lotman kirjutab (1999: 79), et kirjalik kultuur kaldub jäädvustama erandeid, samal ajal kui suuline kultuur kinnistab norme ja reeglipärasid. Kirjalik kultuur on ekspansiivne, selle toodetud tekstide arv kasvab pidevalt. Suulise kultuuri eesmärk seevastu on olemasolevate tekstide alal hoidmine, nende taasesitamine ja elavas kultuurimälus pidamine. Kiri lihtsustab kultuuri semiootilist struktuuri, väidab Lotman (1999: 84). Ainelise kultuuri ja rituaalide põhine kommunikatsioon ühiskonnas kätkeb palju enam ambivalenti kui kirjapõhine. Murdeaabitsad tegelevad samuti paratamatult selle ambivalenti lihtsustamisega, ehkki kohati on võimalik seda mõne intertekstuaalse nõksuga ka alal hoida.

Puhast tüüpi idüllil silmas pidades võiks arvata, et murdeaabitsates valitseb pidev minevikuline aeg, millesse katkestused ei kuulu. Aabitsaid kui sõnalis-pildilist tervikut vaadates torkab siiski silma kõrvalekaldeid. Ajaline ambivalentsus on omane paljudele murdeaabitsatele, mõnel juhul teadlikult, mõnel ilmselt kogemata. Iseäranis olin esialgu nõutu „Seto aabitsa” puhul: nii tekstides kui ka piltides valdab etnograafiline ja idülliline kronotoop (*e*-tähe juures kõneldakse *essütäjäst*; pildil nõjatub karu sõbralikult lehma laudjale), kuid leidub täiesti tänapäevaseid elemente, nagu näiteks rüperaal *i*-tähe pildil, mille kõrval tekstis käsitletakse traditsioonilise patriarhaalse abielu aluseid, või moodne neljarattaveoga auto *v*-tähe juures, millele tänaval tuleb vastu kari mullikaid, vitsaga karjus ees, otsekui filmi „Siin me oleme!” alguses, samal ajal kui kõrvallehekülje tekstis on esitatud vihma esile manamise ja eemale peletamise loitsud. Sõnastiku kõrvallehekülgedel leiduvad nii moodne virtsalaotamisseadmega traktor ja mootorsaag kui ka kannel, kitarr ja sookilpkonn. Küllap on see ajakihtide segamine taotluslik. Kui teoreetiliste sõnadega mängida, võiks öelda, et perifeerne palimpsestilaadne aegruum sisaldab ühtaegu üksteise alt läbi kumavaid kihte, millest osad kultuuri domineerivas ja reeglstatud tsentris on juba kõrvale jäetud, kuid millel on kultuuriteadvuses siiski olemas potentsiaal taaselustuda.

Murde- ja kodukandiaabitsate kontekstis on tähtis veel Lotmani mõte sellest, et olulised mnemoonilised vahendid suulises kultuuris on mitmesugused loodusobjektid. Rituaalidega seotud maamärgid toimivad kui kogukondliku mälu akupangad: iga kogukonna jaoks olulise objektiga on seotud tsükliliselt korduvad rituaalid, nendega seotud lood ja ennustused. Maastik on kultuurimälu osa. Sedamööda, kuidas toimub üleminek mälu jäädvustamisele kirjalike vahendite abil, kaotavad

loodusobjektid oma n-ö salvestava tähenduse ning ajaloolise mõõtme. Suulised tekstid on alati seotud kindla aja ja kohaga (Lotman 1999: 85). Sama kinnitab Bahtin (1987: 158), tuues idüllilise kolmanda olulise tunnuseks aja- ja kohahäikesuse ning piiratud sündmustiku kõrval välja inimelu ühendamise looduse eluga. See on isearanis selgesti näha murdeaabitsate juures, kus kihelkondlikule keelekujule liitub enamasti kohalike tähelepanuväärsete loodusobjektide kirjeldusi – olgu nendeks siis Peipsi järv, Liivi lahte valvav tuletorn või pärimusega seotud vana puu.

Tänapäeva eestluse-müüdi kõige tõhusam viljeleja Valdur Mikita (2018: 96) küsib: „Mida saame täna teha Eesti looduse heaks? Minu meelest on siin üks lihtne mõte, mida ei tohiks lasta unustusse vajuda – luua intiimne side maastikuga.” Põhjalikult läbi tunnetatud maastikud on Mikita argumentatsiooni alus kõigis tema teostes, rääkigu ta siis metsast, mitmiktajust või metsikust lingvistikast. Murdeaabitsad aitavad niisamuti pöörata tähelepanu oma lähema koduümbruse maastikule ja maamärkidele ning eripärastele keelelistele joontele, mis seda kõige täpsemalt väljendavad. Seotus kindla koha ja maastikega on murdeaabitsate eriline tunnusjoon, mida saab mõtestada nii idüllilise kronotoobi kui ka kahe kultuuritüübi vaatevinklist.

Lotman osutab, et kirjalkultuur vaatleb loodust kui teksti, suulise kultuuri vaates on loodus aga tsükkel, kus rütmiliselt korduvad kindlad tegevused, millega omakorda on seotud inimeste jaoks olulised rituaalid, ohverdamised, ennustamised, peod, laulud ja tantsud – kõik see, mis esineb näiteks „Seto aabitsa” illustratsioonidel. Lõpetuseks hoiatab Lotman (1999: 89) siiski, et ei maksa suulist ja kirjalikku kultuuritüüpi näha üksteist välistavate universaalidena, sest eri tüübid võivad eristuda ka ühe kultuuri sees ning avalduda ühiskonnaelu eri sektorites. Murdeaabitsates kohtuvad need aga lausa ühe ja sama teose piires, mis tõendab veel kord, kui keeruka analüüsiobjektiga on tegu.

Kokkuvõte

Eesti murdeaabitsad, -lugemikud ja kodulooõpikud on juuripidi seotud etnofuturistliku liikumisega, mis otsib kunstiliste väljendusvahendite kaudu uusi viise väikerahvaste ellujäämiseks globaalsete protsesside keerises. Käimasoleva aastasaja teisel kümnendil on sedalaadi väljaannete hulk kahekordistunud; selle põhjuseks on peaaegjalikult piirkondlikku pärimuskultuuri edendavate toetusmeetmete rakendumine. Teksti ja pildi kooslustena, kuid siiretega ka teistesse meediumidesse, kujutavad murdeaabitsad endast äärmiselt heterogeenset ning rikkaliku tähenduspotentsiaaliga materjali.

Murdeaabitsate silmatorkavaim ühisjoon on idüllilise kronotoobi arendamine ning suulisele kultuurile omase tsüklilise aja kujutamise eelistamine. Ometi ilmub sellesse kangasse siin-seal „ajauke”, mille puhul pole võimalik lõpuni aru saada, kas tänapäev kumab läbi talueliidüllilise dekoratsioonist või on see muutumatusse aega juhuslikult sisse sadanud. Üks on kindel: murdeaabitsate põhiline funktsioon on siin elavate eri vanuses inimeste kohaseoste tugevdamine oma (kunagise) kodupaigaga.

Selle ülesande täitmise muudavad raskemaks nii suulise ja kirjaliku kultuuritüübi ühendamise pained kui ka idüllilise kronotoobi anakronistlik olemus, kuid näib, et murdeaabitsatel õnnestub siiski suurt hulka tänapäeva lugejaid kõnetada.

Lisa. Vahemikus 1993–2021 välja antud õppekirjandusliku suunitlusega murdetrukiseid

Võrokõstõ lugõmiseramat. Võrokiilne lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost või lukõ rahvaluulõst, kirändusest, ao- ja loodusluust. Koost Tea Avarmaa. Tallinn: Koolibri, **1993**. 231 lk. [Märksõnad: eesti keel, Võru murre, murdekirjandus, murdetekstid, lugemikud.] – Murdelugemik.

Võrokiilne lugõmik. Lugõmise-raamat koolilatsilõ ja suurilõ, kost või lukõq rahvaluulõst, kunst'kirändusest, ao- ja luuduluust. Koost Tea Avarmaa, Kauksi Ülle, Madis Kõiv, Nele Reimann, Agu Vissel; toimetajad Jüvä Sullõv ja Marju Kõivupu. Pildid joonistas Albert Gulk. Võru: Võro Instituut, **1996**. 324 lk. [Märksõnad: Võru murre, eesti keel, murdetekstid, murdekirjandus, lugemikud.] – Murdelugemik.

ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ. Jüvä Sullõv, Kauksi Ülle, Marju Kõivupu, Nele Reimann, Paul Hagu. Kunstnik Peeter Allik. Võru: Võro Instituut ja Võro Selts VKKF, **1998**. 159 lk. [Märksõnad: Võru murre, eesti keel, lugemikud, aabitsad, murdekirjandus. Toetajad: Jakob von Uexküll, Eesti Kultuurkapital, Kultuuriministeerium, Võro kultuurkapital, Haridusministeerium, KERA programm, Eesti Telefon.] – Murdeaabits.

Tüüvihk „ABC kiräoppusõ” manõq. Nele Reimann, Mariko Faster. Pildiq om joonistanuq Anu Mõtshärg. Võru: Võro Instituut, **2000**. 72 lk. [Märksõnad: eesti keel, Võru murre, töövihikud.] – Töövihik.

Tiijuht ABC kiräoppusõ manõq. Abis ja juhatusõs kuulmeistrile võro keele oppamises algklassilatsilõ. Nele Reimann. Võro: Võro Instituut, **2000**. 175 lk. [Märksõnad: Võru murre, eesti keel, õpetamise metoodika.] – Õpetajaraamat.

Võromaa kodolugu. Koolilatsilõ ja suurilõ luudusõst, aoluust ja teedäq inemiisist. Võromaa kihlkundõ ni Võro liina kotsilõ kirjä pant tarkuisi ja vana perimüse abigaq kokko pandnuq Nele Reimann. Võru: Võro Instituut, **2004**. 327 lk. [Märksõnad: kodulugu, Võru murre, eesti keel, Võromaa, murdetekstid. Toetajad: Riiklik programm Lõunaeesti keel ja kultuur, Eesti Kultuurkapital, Hasartmängumaksu nõukogu, AS Regio.] – Kodulooraamat.

Mulgi keelen ja meelen. Koost Silvi Väljal, Lembit Eelmäe. Toim Eduard Väari. Viljandi–Tartu–Tallinn–Pärnu: Mulkide Selts, **2004**. 144 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti, murdekirjandus, lastekirjandus, lugemikud.] – Murdelugemik.

Kihnu lugõmik. Koost Ly Leas, Külli Sepp, Evi Vesik. Toim Joel Sang. Epp Maria Kokamäe ja Jaan Oadi pildid. Kihnu: Sihtasutus Kihnu Kultuuriruum, **2004**. 79 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Kihnu murrak, murdekirjandus, saarte murre, Kihnu, lugemikud.] – Murdelugemik.

- Aabets. Jutud mõtlõsid vällä Külli Laos, Reene Leas ning Evi Vesik; pildid mualis Uno Roosvalt. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, **2009**. 77 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Kihnu murrak, aabitsad.] – Murdeaabits.
- Seto lugõmik. Palakõsõ seto keeleh. Kokko säädnü Vello Jüriöö. Pildiq: Evar Riitsaar. [Obinitsa]: Setomaa Valdade Liit, **2009**. 256 lk. [Märksõnad: eesti keel, Setu murrak, murdekirjandus, lugemikud.] – Murdelugemik.
- Muhu murde lood. Kokku panni Kadri Tüür; pildid tegid Lia Tüür ja Mariliis Vaht. [Koguva]: Muhu Muuseum, **2009**. 61 lk. [Märksõnad: Muhu murdevõistlus, kirjandusvõistlused, eesti keel, saarte murre, eesti, murdekirjandus, lood, luuletused, Muhu. Toetaja: Eesti Kultuurkapital.] – Murdelugemik.
- Kihnlasõ emäkiel. Külli Laos. [Pärnu]: Kihnu Kultuuri Instituut, **2010**. 237 lk. [Märksõnad: Kihnu murrak, eesti keel, murded, õpikud.] – Murdekeele õpik.
- Mulgi keele tüüvihk. Kokkusäädai Kristi Ilves ja pildi valmis tennu Peeter Sepping. [Viljandi: K. Ilves], **2010**. 16 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, töövihikud.] – Töövihik.
- Mulgi Märdi tüüvihk. Kooli edimesele astmele. Kokku panden Laande Alli ja pildi manu tennü Laande Lii. [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2010**. 40 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, töövihikud.] – Töövihik.
- Jelzi sõnā. Äbēd jā īrgandōks lugdōbrōntōz. Kōrli Stalte. Tartu: Jemākiel seļtš, Līvō Kultūr sidām, **2011**. 120 lk. [Märksõnad: Estonica, liivi keel, aabitsad, lugemikud. Toetajad: Hõimurahvaste programm, Läti keele agentuur, Läti kultuuriministerrium.] – Liivi keele aabits.
- Seto aabits. Hörna Aarō, Kauksi Ülle, Lillmaa Terje, Reimanni Nele, Riitsaarō Evar. Kuusingu Toomasō pildi. [Obinitsa]: Setomaa Valdade Liit, **2011**. 52 lk. [Märksõnad: eesti keel, Setu murrak, aabitsad. Toetajad: Setomaa kultuuriprogramm, Eesti Kultuurkapital, Margus Linnamäe.] – Murdeaabits.
- Aett, eit ning mia. Tekst Külli Laos ning Mark Soosaar, pildid Mari Kaarma. [Pärnu]: SA Kihnu Kultuuri Instituut, **2011**. 52 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Kihnu murrak, eesti, lastekirjandus, murdekirjandus, aabitsad, värvimisraamatud. Toetajad: Haridus- ja Teadusministeerium, Kultuuriministeerium.] – Murdeaabits.
- Mulgi Märdi tüüvihk. Kooli vanempale astmele. Kokku panden Laande Alli ja pildi manu tennü Laande Lii. [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2011**. 34 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, töövihikud.] – Töövihik.
- Karksi murraku õpik. Salme Tanning. Karksi-Nuia: Karksi Vallavalitsus, **2013**. 79 lk. [Märksõnad: eesti keel, Mulgi murre, Karksi kihelkond, õpikud. Toetaja: Mulgi kultuuri programm.] – Murdekeele õpik.
- Rannu lugemik. Murdetekstid. Toim Viive Vink; murde kirjeldus, arhiivitekstid: Liis Raasik. Rannu: Rannu Maanaiste Selts „Laine”, **2013**. 92 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, Tartu murre, keelejuhid, Rannu (Tartumaa), murdetekstid, lugemikud.] – Murdelugemik.
- Sõõr ümmer Mulgimaa. Tüüvihk lasteaijalaste jaoks. Kristi Ilves. [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2014**. 32 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, Mulgimaa, alusharidus, eesti keel, kirjutamisõpetus, kodulugu, töövihikud.] – Töövihik.

- Kodavere uavits. Koost Mari Niitra, Eevi Treial. Illustreerinud ja kujundanud Pusa. Rupsi: Liivi Muuseum, **2015**. 48 lk. [Märksõnad: eesti keel, Kodavere murrak, idamurre, aabitsad. Toetaja: Peipsiveere kultuuriprogramm.] – Murdeaabits.
- Iiuma vägimihe Leigri seiklused. Kogu pere jutu-, värvi- ja mänguraamand Iiuma Emasde murragus ja eesti keeles = Hiiumaa vägimehe Leigri seiklused: kogu pere jutu-, värvi- ja mänguraamat Hiiumaa Emmaste murrakus ja eesti keeles. Jütusdas/jutustas Jegard Kõmmus; joonisdas/joonistas Kahrut-Silvester Vilbaste. [Kokku pannud ja eesti keelde tõlkinud Helen Kõmmus.] Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, **2015**. 27 lk. [Märksõnad: Leiger (tegelaskuju), hiiud (etn), Hiiumaa, hiiu- ja vägilasmuistendid, kohamuistendid, mugandused, lastekirjandus, värvimisraamatud, lauamängud, Hiiumaa murrak, murdetekstid, rööptekstid, saarte murre, Emmaste kihelkond, eesti keel.] – Tegelusraamat.
- Vad'da sõnakopittõja. Heinike Heinsoo. Illustreerinud Virge Jõekalda. Helsinki-Tartu: Mooses Putron muistosäätiö, **2015**. 182 lk. [Märksõnad: vadja keel, lugemikud, eesti keel, soome keel, inglise keel, vene keel, sõnastikud, Estonica kogu. Toetaja: Hõimurahvaste programm.] – Vadja keele lugemik.
- Mulgi aabits. Mütäs Mati luu. Ilves Kristi, Laande Alli. Joonisteje Rosenberg Ülle. Mulgimaa, [Abja-Paluoja]: Mulgi Kultuuri Instituut, **2016**. 64 lk. [Märksõnad: Mulgi murre, eesti keel, aabitsad. Toetaja: Mulgimaa kultuuriprogramm.] – Murdeaabits.
- Hiiu keele raamand. Koost Järvi Kokla. Illustreerinud ja kaane kujundanud Roberta Laas. Kärdda: Hiiu Öko, **2016**. 95 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, saarte murre, Hiiumaa murrak, Hiiumaa, murdetekstid, keelenäited, laserplaadid.] – Murdelugemik.
- Muhu murde lood. II. Koostaja Koguva Laasu Kadri Tüür. Roamatu kujundaja Lin-nuse Uisu Riina Uisk. [Koguva]: Muhu Pärandikool, **2016**. 197 lk. [Märksõnad: Muhu murdevõistlus, kirjandusvõistlused, eesti keel, saarte murre, Muhu, eesti, murdekirjandus, lood, luuletused. Toetajad: Saarte pärimuslik kultuurikeskkond, Hooandja.] – Murdelugemik.
- Sõrulase aabits. Koost Tammeougu Mari, Vesikonna Katrina, Jaagutooma Merle; illustratsioonid: Marek Tarkin ja seitse last; kujundus Marit Sillamägi. Anseküla: MTÜ Sõrvemaa Pärimuse Selts, **2017**. 254 lk. [Märksõnad: eesti keel, murded, saarte murre, Sõrve murrak, omakultuur, argikultuur, eluviis, eluolu, Sõrve pool-saar, Saaremaa, murdetekstid, mälestused, jutud, lood, luuletused, lugemikud. Toetajad: Anseküla Põllumeeste Selts, Salme põhikool, Salme vald, Torgu vald, Eesti Rahvakultuuri Keskus, Eesti Kultuurkapital, Lions klubi Sõrve, Saaremaa Rotary klubi, EW100, Hooandja.] – Murdeaabits.
- Kodotulli valgusõh. Lugõmik kõõlõ perrele. Kokko säädnü [ja toimõndanu] Palmi Silvi. Kujundus: Agnes Ratas. [Värska]: Seto Instituut, **2017**. 208 lk. [Märksõnad: eesti keel, Setu murrak, setud, Setumaa, murdetekstid, rahvalaulud, lugemikud.] – Murdelugemik.
- Vad'da sõnakopittõja. Ülezantõmizõd. Heinike Heinsoo, Nikita Djačkov. Illustrat-sioonid: Virge Jõekalda, kaart: Loit Jõekalda. Tartu: H. Heinsoo, **2017**. 46 lk. [Märksõnad: vadja keel, harjutused.] – Tõövihik.

- Seto keele tüüvihk. [Vanempale astmele.] Teksti': Seto latsi kooli latsõ' ja vanõmba'; toimõt Laaneotsa Annela, keele abimiis Järvelilli Rein; pildi': Tammela Inger, kujund Urmi Evelin. [Tallinn]: Hea Nimi, **2019**. 15 lk. [Märksõnad: Setu murrak, eesti keel, töövihikud. Toetaja: Seto Kuningriigi Kroonikogo.] – Töövihik.
- Hiiu laste raamand. Koost Lili Käär, Merike Heinsoo. Illustreerinud, kujundanud Roberta Laas. Kärkla: Hiiu Öko, **2020**. 168 lk. [Märksõnad: lapsed, lastekultuur, lapsepõlv, lastemängud, koolifolkloor, Hiiumaa murrak, Hiiumaa, 20. saj, rahvaluule, liisusalmid, mälestused. Toetajad: Eesti Kultuurkapital, Eesti Rahvakultuuri Keskus.] – Kodulooraamat.
- Lutsi kiele lementar = Ludzas igaonu valodas äbece. Uldis Balodis. Mäksliniece Zane Ernštreite. [Ludza]: LU Libiešu institüts, Ludzas pilsētas galvenā bibliotēka, **2020**. 230 lk. [Märksõnad: eesti, eesti keel, eestlased, vähemusrahvused, keelelised vähemused, Lutsi maarahvas, Lutsi murrak, tähestikud, aabitsad, Estonica kogu.] – Lutsi keele aabits.
- Kodavere tüüruamat. Panid kokko: Berit Petolai, Eevi Treial, Mari Niitra; juanisused ja kujundus: Artur Kuus. Rupsi küla: Liivi Muuseum, **2020**. 95 lk. [Märksõnad: eesti keel, Kodavere murrak, idamurre, töövihikud. Toetajad: Peipsiveere pärimuskultuuri toetusprogramm, Eesti Rahvakultuuri Keskus, Kultuuriministeerium.] – Töövihik.
- Muhu oabits. Koost, toim Kadri Tüür. Illustraator, kujundaja Riina Uisk. [Koguva]: MTÜ Muhu Pärandikool, **2021**. 67 lk. [Märksõnad: eesti keel, saarte murre, Muhu, aabitsad. Toetajad: Saarte pärimuskultuuri toetusprogramm, Eesti Kultuurkapital.] – Murdeaabits.
- Pisukase rantlase aabits. Aabitsa kuostajad: Mia Virkhausen, Karina Kazakova, Taavi Kaugerand, Marten Kask, Rauno Pihlapuu, Anne-Mari Aug, Luise Aasrand, Kerli Alter. Judud teid rantlased: Maila Velström, Meeli Lehis, Heli Kendra, Milvi Manitski, Helve Tamm, Jaan Velström, Helje Lillepool. Loksa: Rannakiele Keskus, Loksa Linnavalitsus, **2021**. 40 lk. [Märksõnad: eesti keel, kirderannikumurre, aabitsad.] – Murdeaabits.

Artikkel on seotud uurimisprojektiga PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

VEEBIVARAD

- 1 ruutmeeter lina, Põhjamaade ühisprojekt.** – Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liit. <https://folkart.ee/1-ruutmeeter-lina-pohjamaade-uhisprojekt/>
- Eesti Rahvakultuuri Keskus.** <https://rahvakultuur.ee/toetused/toetusmeetmed>
- EKI: Sõnaraamatud.** <https://portaal.eki.ee/sonaraamatud.html>
- ES: Murdetekstide kogumikud.** <https://www.emakeeleselts.ee/valjaanded/murdetekstide-kogumikud>
- Pilve, Elmo 2010.** Lehma selgas Rootsi. – Youtube 28. X. <https://www.youtube.com/watch?v=muBPbGJ5qR4&t=60s>
- SA Kihnu Kultuuriruum.** Kihnu Cultural Space. kultuuriruum.ee

Seto kirävara. – Seto Instituut. <https://www.setoinstituut.ee/28-2/>

Võro Instituut: õppematerjalid. <https://wi.ee/et/tegemised/kooliope/oppematerjalid/>

KIRJANDUS

- Aunaste, Maire 2020. Aabitsaid otsides leidsin terve kooli. – Maaleht 10. IX, lk 35–36.
- Bahtin, Mihhail 1987. Aja ning kronotoobi vormid romaanis. – M. Bahtin, Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 44–184.
- Esimene mulgi aabits küpses kaua. – Õpsik. Klassiõpetajate ajaleht, mai 2017, nr 9, lk 4.
- Kalmus, Veronika 2001. Socialisation to values: collectivism and individualism in the ABC-books of the 20th century Estonia. – *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, nr 2, lk 120–136.
- Kikas, Eve (toim) 2010. Õppimine ja õpetamine esimeses ja teises kooliastmes. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Kumberg, Krista 2016. Aabitsate rohkus on vabaduse märk. – *Postimees AK: arvamus, kultuur* 3. IX, lk 10–11.
- Laaksonen, Heli 2013. Aapine: aakkossi niil, ko ymmärtävä ja jo pualet sanast! Helsinki: Otava.
- Laan, Triin 2012. Omakultuur, selle õpetamise võimalused ja vahendid põhikoolis. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Liivak, Krõõt 2010. Kirjakeel pole murdeid välja surunud. – *Sirp* 16. IV, lk 24.
- Lotman, Juri 1999. Mõned mõtted kultuuritüpoloogiast. – J. Lotman, Semiosfäärist. *Tlk Kajar Pruul*. Tallinn: Vagabund, lk 75–90.
- Mikita, Valdur 2018. Eesti looduse kannatuste aastad. Manifest Eesti metsale, kirja pandud iseenda jaoks 2018. aasta suvel ja sügisel, aga kardetavasti sai see natuke liiga sünge. Vara: Välgil metsad.
- Mäkeläinen, Tapio 2016. [Arvustus: Kodavere uavits.] – *Elo: Tuglas-seuran jäsenlehti*, nr 5, lk 57.
- Nieminen, Esko 2004. Savon murteen uapine vierasheimoisille. Tampere: Pilot-kustannus.
- Niitra, Mari 2006. Tegelaste nimed laste- ja aabitsakirjanduses lapse kognitiivset arengut toetavate elementidena. – *Acta Semiotica Estica*, nr 3, lk 127–137.
- Oselin, Anneli 2016. Omakultuuri õpetamise võimalusi põhikoolis. Juhendmaterjal õpetajale. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Paluoja, Silvia 2012. Külli Laos: Kihnukeelse mõtlemise ja eneseväljendamise säilitamiseks on kirjalik keel väga vajalik. – *Pärnu Postimees* 17. III, lk 2–3.
- Pöldvee, Aivar 2011. Esimene eestikeelne aabits. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 588–599.
- Reidolv, Malle 2006. Aabits uurimisobjektina: väärtusorientatsioonid 1990. aastate eesti aabitsates. – *Avatud kool ja tõhus õppimine*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 19–32.
- Roosa, Aili 2006. Kodukoha identiteedi kujundamise võimalusi integreeritud kodulooõpetuse kaudu I kooliastmes. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Sallamaa, Kari 1999. Kehasse kirjutatud. Uurali väikerahvaste kirjandusest. – *Mis on see ISE. Tekst, tagapõhi, isikupära. (Collegium litterarum 11.) Toim Maie Kalda, Õnne Kepp, Mall Laur*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 373–381.

- Sallamaa, Kari 2003.** Etnofuturismi toiselle vuosikymmenelleen. – Viron kirjallisuus vuosituhannen vaihteessa: postmodernia ja modernia. Toim Liisa Saariluoma, Tarja Pakarinen, Piret Kruuspere. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 154–171.
- Salupere, Silvi; Kull, Kalevi (toim) 2018.** Semiootika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Sroka, Wendelin 1999.** Political values in East German and Estonian primers in the 1980s – a comparative overview. – Väärtuskasvatus õppekirjanduses. Artiklite kogumik. (Tartu Ülikooli pedagoogika osakonna väljaanne 8.) Toim Jaan Mikk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 97–104.
- Tender, Tõnu 2000.** ABC kiräoppus ja lugõmik algkooli latsilõ. – Forseliuse Sõnumid, nr 7, lk 73–74.
- Torop, Peeter 2011.** Tekst ja intersemiootiline ruum. – P. Torop, Tõlge ja kultuur. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 51–58.
- Uuk, Alli 2004.** Lugupeet abc-raamatu toimetaja ehk keelepapa Väari. – Mulkide almanak 14. [Viljandi]: Mulkide Selts, lk 107.
- Vaba, Lembit 2009.** Aabitsal on aja nägu. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 956–958.
- Velsker, Mart 2014.** Lõunaeesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 12.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Viikberg, Jüri 2009.** Kirjavara Kihnu koolile. – Oma Keel, nr 2, lk 86–88.
- Viies, Piret 2008.** Postmodernistlik mäng ja rahvuslikkus. 20. sajandi lõpu ja 21. sajandi alguse eesti kirjanduse näitel. – Rahvuskultuur ja tema teised. (Collegium litterarum 22.) Toim Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 209–218.

Kadri Tüür (snd 1975), PhD, Tallinna Ülikooli teadur (Narva mnt 25, 10120 Tallinn), tyyr@tlu.ee

Estonian dialect primers: Living in the chronotope of idyll

Keywords: Estonian language, dialects, primers, ethnofuturism, chronotope, idyll

In recent decades publication of primers in local dialects has flourished in Estonia. The reasons for this process are related to the availability of financial support schemes for advancing regional culture as well as to identity creation on a more specific (local) level than just national identity. There are nine dialect primers issued in Estonia in 1998–2021. The initial inspiration for compiling such books comes from the ethnofuturist movement, but the reasons for publishing efforts are multiple, mostly related to the felt need of promoting local identity. The article describes the primers in a chronological order and proceeds to analyse them with the help of some concepts derived from semiotic theory. First, primers are regarded as intersemiotic phenomena combining verbal and pictorial information. Second, the concept of the chronotope of idyll, elaborated in the works of Mikhail Bakhtin, is applied in order to highlight the common features of the dialect primers, which are as follows:

unity of place and time; cyclical pace of life; closeness to nature and the importance of natural sites and objects in the creation of human identity. Third, primers are related to Juri Lotman's ideas about two general types of culture, based respectively on oral and written transmission of information. Situated at an intersection of oral culture (dialect) and written culture (primers) these books pose complex challenges for analysis. Contentwise, dialect primers are based on the assumption that the so-called ethnographic time, featuring the lifestyle practised approximately at the end of the 19th century, is a particularly suitable frame for introducing local dialects to contemporary schoolchildren. In practice, 'gaps of time' occur in the texts as well as in illustrations that reveal the palimpsest-like texture of the chronotope of idyll featured in dialect primers. In conclusion it can be said that in addition to the effort of advancing pupils' linguistic abilities, it is the strengthening of local identity and intimate connection with the local natural environment that forms the basis of the dialect primers.

Kadri Tüür (b. 1975), PhD, Tallinn University, Researcher (Narva mnt 25, 10120 Tallinn),
tyyr@tlu.ee